

Єрусалим: історія і географія

ВОЛОДИМИР КУСЬНЕЖ

27 ТРАВНЯ 2025

Розділ із книжки Володимира Кусьнежа «Світ Біблії. Подорож батьківщиною Ісуса Христа» («Кайрос», 2022).

Шарль Теодор Фрер, «Краєвид на Єрусалим із Оливної гори» (фрагмент), близько 1880 року

У розмові про Святу Землю особливої згадки заслуговує місто Єрусалим. Адже це не просто давня й нинішня столиця Ізраїлю, а місце, із яким пов'язані фундаментальні події Нового Завіту. Тут склав себе в непорочну жертву Богові Ісус Христос. Тут апостоли разом із Марією

прийняли Святого Духа та стали зародком Церкви. Земне місто Єрусалим — прообраз Царства Божого, Єрусалима небесного, що наприкінці часів зійде на землю згідно з видінням Йоана Богослова (Одкр 21, 2-6). Недарма етимологічно назва Єрусалим (*yerūšaláim*) означає «місто миру» (*‘ir* — місто; *šalóm* — мир). Святе місто трьох монотеїстичних релігій — юдаїзму, християнства й ісламу — нікого не може залишити байдужим. З безміру інформації про Єрусалим подамо тут лише ту, що допоможе читати Святе Писання: короткі відомості про географічну позицію, історію та вигляд міста в епоху Ісуса Христа. Також нам здалося слушним побіжно згадати про найважливіші місця паломництва в сучасному Єрусалимі, адже кожне з них зберігає пам'ять про реальні біблійні події.

Розташований Єрусалим на межі колін Юди і Веніамина, або, в ширшій перспективі, між Південним (Юдою) і Північним царством (Ізраїлем), яке консолідувало десять північних колін вибраного народу. Найдавніша частина міста (т. зв. «місто Давида») обмежена двома долинами. Зі сходу лежить долина потоку Кедрон, який, протікаючи через Юдську пустелю, впадає в Мертве море, а з заходу — значно менш виразна в рельєфі долина Тиропеон, на півдні з'єднана з Кедронською. Тиропеон колись був справжньою долиною, але протягом століть процес урбанізації призвів до того, що його майже засипали. Потік Кедрон лише в сезон дощів наповнюється водою, а поза тим залишається сухим річищем. Пагорб між цими долинами, славнозвісна гора Сіон, має висоту 740 м над рівнем моря в місці, де стояв Храм. Сусідній пагорб заввишки 760 м на захід від Тиропеону був заселений пізніше. З півдня й заходу його оточує друга притока Кедрону — Гінном. На схід від Кедронської долини розташовані дві гори (Скопус північніше й Оливна гора південніше), за якими відразу розпочинається Юдська пустеля. Через Єрусалим проходить лінія поділу басейнів Середземного та Мертвого морів.

Археологічні розкопки на території сучасного міста доводять, що поселення тут існували вже в IV тисячолітті до Р. Х. Нас цікавить, зрозуміло, ізраїльський період історії міста, який розпочинається на переломі II і I тисячоліть ураз із завоюванням його царем Давидом (опис цієї події подає 2 Сам 5, 6-9). Він здобуває місто в євусіїв, одного з численних народів, що заселяли Ханаан. Розташування цього доволі непоказного поселення¹ в коридорі між рідним для Давида коліном Юди і північними колінами, що тяжіли до політичної автономії, надихнули царя на доленосне рішення — перенести сюди, у нейтральне місце, столицю, яка доти містилась у Хевроні (територія Юди). Місто за царя Давида та його наступників обмежувалося горою Сіон і її схилами. На вершині пагорба поруч стояли царський палац і збудований Соломоном Храм, а на південних схилах тиснулись одна до одної домівки мешканців.

Населення тоді зросло до 8 тис.²

У VIII ст. до Р. Х. Єрусалим почав розростатися на захід, особливо наприкінці століття, коли

сюди прибула маса втікачів із завойованого Ассирією Північного Царства. Вони заселили пагорб з іншого боку Тиропеону, а цар Єзекія (716–687) закріпив ширші межі міста новим муром. Тоді вже тут жило бл. 15 тис. осіб³. Воєнний похід вавилонського царя Навуходоносора, який завершився у 587 р. взяттям Єрусалима й полонем населення, перетворив місто на суцільну руїну. Храм і оборонні мури були зрівняні з землею. Після повернення з полону євреї поволі відбудували столицю. У 515 р. було освячено новий Храм, а в середині V ст., за ініціативою Неємії, реставровано міські оборонні укріплення (див. Неєм. 3–4; 6). Проте відновлений Єрусалим був невеликий і не виходив за межі, які мав за царя Соломона.

Відчутне зростання міста відбувається в епоху квазісамостійності Юди у другій половині II ст. до Р. Х., за панування т. зв. хасмонеїської династії. Удруге в історії Єрусалим займає пагорб на захід від Сіону та долину Тиропеон, які відповідно називають Верхнім і Нижнім містом. А століття по тому, за часів Ірода Великого, біля західної стіни храмового комплексу, на північ від Верхнього і Нижнього міста, виникає ще одна ділянка.

Це були межі Єрусалима в епоху Ісуса Христа. Населення юдейської метрополії сягало близько 20 тис. всередині міських укріплень та ще 5-10 тис. у передмістях⁴. Крім Храму, про який буде мова окремо, згадаємо кілька важливих місць столиці Юдеї I ст. після Р. Х. З північно-західної частини до зовнішнього муру Храму прилягала фортеця Антонія, зведена Іродом Великим для захисту святині. У ній квартирувало римське військо, яке з висоти пильно стежило за всім, що відбувалось у духовному серці міста. Іншим стратегічним пунктом Єрусалима був палац Ірода Великого, розташований біля міського муру у Верхньому місті. Палац мав три потужні оборонні вежі й був добре захищений. Римляни, перейнявши повністю владу в Юдеї, привласнили й палац колишнього правителя. З нього вони зробили, за звичаєм, резиденцію префекта — преторій (головним осідком римського управителя була Кесарія, а в палаці Ірода він зупинявся, лише коли перебував у Єрусалимі). Тут містився літостротон — вимощене камінням офіційне місце, де префект вершив правосуддя і де заповів смертний вирок на Ісуса (пор. Ін 19, 13); звідси почалася Його хресна дорога. У Верхньому місті були також резиденції первосвящеників Анні і Каяфи та палац царя Ірода Антипи, сина Ірода Великого, через які пройшов Ісус під час свого судового процесу.

Як в українському селі майже кожна хата мала свого часу колодязь, де збиралися ґрунтові води, так і в Палестині майже кожне господарство мало цистерну.

Єрусалим, що лежав на вододілі, мав постійні проблеми з постачанням води. Одним із розв'язань було зберігання дощової води в цистернах. Протягом чотирьох зимових місяців, коли йшли доволі щедрі дощі, мешканці старались утримати якнайбільше цінної вологи у великих заглибинах, виритих у скелі й відповідно ущільнених. Як в українському селі майже кожна хата мала свого часу колодязь, де збиралися ґрунтові води, так і в Палестині майже кожне господарство мало цистерну. Довкола Єрусалимського Храму нарахували 136 кам'яних посудин загальним об'ємом 16 тис. м³⁵. Однак важливо було мати в місті й резервуари з постійними, навіть у суху пору року, запасами води. В умовах спекотного клімату та необхідності частих ритуальних обмивань ці резервуари могли також слугувати як громадські купальні. У Новому Завіті згадані два такі об'єкти: Силоам і Витесда. Основним джерелом, що постачало воду у стародавній Єрусалим ще до того, як його завоювали ізраїльтяни, був Гіхон, який бив зі східного схилу міста, зовні від міських мурів. Вода з нього текла в бік долини Кедрон. Частина її підземний тунель відводив до колодязя в місті — це було життєво необхідно на випадок облоги. Автономність у постачанні питної води додавала певності євусіям у протистоянні з військом царя Давида, як це колоритно описано в 2 Сам 5, 6. Однак те, що було причиною самовпевненості мешканців міста, стало й причиною їхньої згуби: ізраїльське військо пробралось всередину міста саме через підземний канал (2 Сам 5, 7-8). Пізніше, коли вже єврейські мешканці Єрусалима наприкінці VIII ст. до Р. Х. опинилися перед загрозою облоги асирійською армією, вони не бажали повторення такого сценарію. Цар Єзекія наказав засипати вхід до джерела за міськими мурами, а для підводу води до столиці прорубати довгий канал, що завершувався в басейні Силоам у південній частині міста. Друга книга Хронік (32, 30, пор. теж вв. 2-3) небагатослівно згадує про цю виняткову роботу, яку з повним правом можна назвати чудом гідравлічної майстерності того часу. Наприкінці XIX ст. археологи відкрили цей тунель, відомий досі лише з короткої біблійної фрази. Довжина його — приблизно 512 м, причому перепад рівнів між джерелом і басейном становить лише трохи понад 2 м, тобто спад приблизно 2,4 мм на один метр. За такого нахилу джерело постачало до міста близько 50 м³ води на годину. На стіні тунелю знайшли напис, важливість якого важко переоцінити. По-перше, це одне з рідкісних свідчень палеоеврейського письма, а по-друге, його зміст допомагає зрозуміти, як відбувався сам процес копання каналу: дві бригади робітників працювали з протилежних кінців назустріч одна одній. Як їм узагалі вдалося зустрітися без спеціального інструментарію, залишається загадкою. Силоамський резервуар (купіль) відомий у Новому Завіті зокрема тим, що тут відбулося оздоровлення сліпого від народження (Йн 9, 1-41).

Інший водний резервуар містився на протилежному, північному боці міста і звався Витесда. Він згаданий у Євангелії від Йоана як «купелеве місце при Овечих воротах» (Йн 5, 2), де Ісус учинив одне з оздоровлень. Спочатку це були два великі басейни завглибшки понад 10 м, розташовані відразу за містом на північ від Храму, поблизу воріт, через які заводили жертвних

тварин (тому й назва «Овечі»). Ці своєрідні колодязі збирали воду, що сочилася зі скель. Звідси вона через спеціальні водопроводи надходила у Храм і слугувала для численних ритуальних обмивань. Але вже в I ст. до Р. Х., за Ірода Великого, було влаштовано новий резервуар, ближче до Храму, а Витесда перетворилася на щось на зразок громадської лазні. Як свідчать археологічні розкопки (численні *ex-vota*, тобто дарунки, які залишали на знак вдячності за оздоровлення), в епоху Ісуса Христа люди приходили сюди не лише митися, а й лікуватися. Пізніше тут був храм Асклепія, бога медицини⁶.

У топографії міста особливе місце має долина на південь від Єрусалима, яка в Старому Завіті має назву «долина синів Гіннома» або просто «Гінном» (імовірно, від імені якогось ханаанського чи євусійського достойника). Популярніша її новозавітна назва — Геєнна (грецька форма єврейського *gē hinnóm* — долина Гінном). Це сумнозвісне місце завдячує негативною репутацією жертвопринесенням із дітей, які ханааняни (але й боговідступники-ізраїльтяни) складали богові Молоху (пор. 2 Цар 16, 3). Розкопки справді виявили тут звуглені залишки дітей. Пізніше, коли ця варварська «побожність» відійшла в минуле, долина стала міським сміттєзвалищем, де, зокрема, скидали і спалювали нечистоти й рештки жертвних тварин із сусіднього Храму. Таким чином вогнища й неприємний дим від них асоціювалися з цим місцем, що пояснює, чому Ісус, говорячи про вічну кару для грішників, вживає добре знайомий слухачам образний вислів «вогняна Геєнна». Ремісники, чиї професії турбували людей міцним неприємним запахом, як-от кожум'яки і чинбарі, облаштовували тут майстерні (щонайменше за 20 м на схід від муру Єрусалима, щоб вітер не заносив смороду в місто), що теж впливало на «колорит» передмістя. Саме тут, у Геєнні, християнська традиція (не підтверджена, щоправда, істориками) розмістила т. зв. Поле Крові (зване раніш Гончарним полем), куплене за 30 Юдиних срібняків (див. Мт 27, 3-10).

Якщо згадок про Геєнну не бракує в історичних документах, зокрема у Святому Писанні, то про Кальварію, що теж лежала за межею міста з північно-західного боку, знаємо лише з Нового Завіту як про місце страти Ісуса Христа. Зондування терену дозволили зрозуміти передісторію місця. Нічого величного — у царську епоху тут був звичайний камінний кар'єр під відкритим небом. Внаслідок виробітку місцевість поступово набула вигляду великих сходів зі східцями бл. 2 м заввишки. У нижній, найбільш розкопаній частині кар'єру, яка мала форму широкої платформи, гірники залишили на місці величезний (до 10 м заввишки) кам'яний блок — його не використали, можливо, через погану якість матеріалу. Враз із вавилонським полоном експлуатація кар'єру припинилася, а терен залишався незаселений. Коли Ірод Великий у другій половині I ст. до Р. Х. розпочав у Єрусалимі гігантське будівництво (перебудова Храму, вирівнювання місця під його еспланаду, зведення нового кварталу на півночі міста), територію колишнього кар'єру засипали — її рівень піднявся на 6 метрів. Так розміри самотнього каменя зменшилися до 4 м заввишки. Це й була Голгофа, місце, де

страчували злочинців. Воно мало лежати за межами міста (пор. Йн 19, 20), адже, за правилами ритуальної чистоти, слід було уникати всілякого контакту з покійниками, а місця страти і кладовища мусили розташовуватися на значній відстані від осель. З арамейської назва перекладається як «череп» (пор. Йн 19, 17: «місце черепа»), звідки походить і латинський відповідник — Кальварія (мовою римлян слово «череп» має дві форми: *calva* і *calvaria*). Можливо, форма скелі скидалася на форму людського черепа, хоч пізніша традиція додає історію про те, що саме тут містився гріб першої людини — Адама (у сакральному мистецтві череп Адама часто зображають біля підніжжя Ісусового хреста). У твердій скельній породі, що залишилася від кар'єру, були видовбані гробниці: більші й індивідуальні для багатших, спільні — для бідних. В одній із них, що належала Йосифу з Ариматеї, поклали тіло Христа. Вона стала свідком найбільшого чуда — Воскресіння.

Після вигнання євреїв із міста у 135 р. після Р. Х. Єрусалим почав розростатися в бік Голгофи, адже його новим мешканцям релігія не перешкоджала селитися на колишньому цвинтарі. Тут насипали землі й облаштували форум. Тож місце смерті й поховання Ісуса Христа зникло з очей аж до часу, коли св. Єлена, мати імператора Костянтина, у 326 р. наказала розкопати територію в пошуках реліквій Святого Хреста. До тої епохи належить перший комплекс сакральних будівель, знаних як Гріб Господній. Найважливішими серед них були базиліка на місці, де знайдено Хрест, і ротонда, яка накривала склеп Гробу Господнього. Зазнавши численних змін і переробок (згадаймо принаймні пожежу в 614 р. під час навали персів та ґрунтовну реставрацію в романському стилі в XII ст. за хрестоносців), головна святиня християнства нині щодня приймає тисячі паломників з усього світу.

Після Ісуса Христа забудова Єрусалима, його характер і склад населення кілька разів змінювалися. Два повстання євреїв проти римського панування, у 66–70 рр. і 132–135 рр., завершилися вкрай нещасливо для столиці та її мешканців. Багатьох єрусалимлян продали в рабство, а в 135 р. євреям узагалі заборонили оселятися в місті. Єрусалим і Храм перетворилися на цілковиту руїну (Храм після цього вже ніколи не був відбудований). У II ст. імператор Адріан вирішив на цій *tabula rasa* звести цілковито нове місто у греко-римському стилі, з новими мешканцями й новою назвою — *Aelia Capitolina*.

**Найкращий спосіб познайомитися з Єрусалимом —
побувати там, адже жоден опис не перевершить живого
контакту з історією.**

Подальші епохи теж залишили відбиток на Єрусалимі. У пізній римській і візантійській період (IV–VII ст.) місто стає християнським. Виникають храми в місцях, пов'язаних із життям Ісуса Христа, Діви Марії та з історією апостольської Церкви. Деякі з них, хоч і сильно видозмінені, залишилися до сьогодні.

На початку VII ст. місто знищили перси, а в 638 р. завоювали араби. Так Єрусалим увійшов у цивілізаційний простір ісламу і став третім після Мекки й Медини святим містом цієї релігії. Мусульмани вірять, що саме з храмової гори пророк Магомет вознісся в небо; крім того, вони вшановують пам'ять Ісуса Христа, якого вважають одним із пророків, хоч і меншим за Магомета. У Єрусалимі розташовані дві видатні святині ісламу, причому обидві на території колишнього Храму: мечеть Омара з великим золотим куполом, своєрідною візитною картою Старого Міста, і мечеть Аль-Акса. Мечеть Омара (кінець VII ст.) має ще іншу назву — Купол скелі, бо зведена над великим каменем, який, на думку археологів, лежить точнісінько там, де колись був вівтар всепалення. Мусульмани вважають, що на цьому камені залишився відбиток стопи Магомета, коли той ішов до неба. Мечеть Омара дуже імпозантна, але не була розрахована на те, щоби приймати натовпи на спільну молитву. Для цього поряд збудовано мечеть Аль-Акса. Під час панування в Єрусалимі хрестоносців її перетворили на царський палац.

Хрестоносці здобули Святе Місто 1099 р. та заснували Єрусалимське Царство, яке проіснувало до завоювання 1187 р. султаном Саладином. У місті залишилося кілька будівель тої епохи, близьких до класичного романського стилю: церква св. Анни біля купелі Витесди (згідно з апокрифічним євангелієм від Якова, саме там був дім святих Йоахима й Анни, де народилася Діва Марія), основна частина сучасного комплексу Гробу Господнього, дім Останньої Вечері, церква Гробу Діви Марії та ін.

Потім настала епоха панування турків. Мамелюки були господарями Палестини в XIII–XV ст., а від 1517 до 1917 року у Святій Землі панували османи. Найпомітніший слід турецького перебування в Єрусалимі — мури міста, зведені в 1536–1641 рр. султаном Сулейманом I Пишним (це його дружиною була українська дівчина Настя Лісовська з Рогатина, відома як Роксолана). Мури оточують Старе Місто й нині, вводячи в оману туристів, які часто вважають, що це стіни, які пам'ятають Ісуса Христа. Після зведення муру Сулеймана усе місто ніби пересунулося на північ: до нього ввійшла частина північних теренів (Гріб Господній сьогодні розташований усередині міста), а південна територія Єрусалима, традиційно невід'ємна, нині лежить поза міськими укріпленнями.

Після 30 років британського протекторату (1917–1947) Єрусалим став столицею відродженого Ізраїлю й одночасно — символом постійного конфлікту між ізраїльтянами та

палестинцями. Обидві сторони претендують на Єрусалим як на столицю. Старе Місто поділене сьогодні на чотири ділянки: єврейську (майже повністю наново відбудовану після руйнувань арабо-ізраїльської війни 1967 р.), вірменську та дві арабські — християнську й мусульманську. Найкращий спосіб познайомитися з Єрусалимом — побувати там, адже жоден опис не перевершить живого контакту з історією. Тому немає сенсу намагатися представити тут основні пам'ятки сучасного Єрусалима — будь-який путівник зробить це краще й повніше. Ми ж вибірково, додатково до вже наведеної інформації, подамо трохи відомостей про окремі визначні місця, тісно пов'язані з історією спасіння.

Сьогодні територія первісного Давидового міста незаселена. На південь від храмової гори й мечеті Аль-Акса, тобто в найстарішій частині Єрусалима — місті євусіїв і перших царів — відбувалися ґрунтовні розкопки. Археологи висувають різні припущення щодо того, який вигляд у різні епохи мала ця частина міста. Цікаво, що зараз вона зветься Офель, тобто «підвищення», а не Сіон. Усі біблійні тексти, говорячи про Сіон, мають на увазі саме храмову гору й місто Давида. Однак десь від II ст. після Р. Х. назву Сіон уживають для позначення сусіднього західного пагорба, де виросло Верхнє Місто. Можна припустити, що так сталося природно: після повного руйнування комплексу храмової гори в 70 і 135 рр. це місце залишалося великим пустирем кілька століть, аж до арабського завоювання, а от на західному пагорбі вирувало життя. У людській свідомості гора Сіон і місто Єрусалим тісно переплелися, тому назва Сіон спонтанно перенеслася туди, де й було справжнє місто — на сусідній пагорб. Нині Сіоном називають малу частину колишнього Верхнього Міста, ту, що не вмістилася в периметр, визначений мурами Сулеймана Пишного. Тут розташовано відразу кілька символічних місць, зокрема те, яке можна назвати найстарішою церквою всього християнського світу, — кімната Останньої Вечері Ісуса Христа з учнями, відома як *Coenaculum* (від лат. *coena* — вечеря). Відповідно до традиції, у цьому приміщенні апостоли зібралися й після Вознесіння Ісуса, там на них також зійшов Святий Дух. Треба уточнити, що «те саме» зараз лише місце культу, а не споруда, що зазнавала руйнувань протягом бурхливої історії Єрусалима. Приміщення, яке сьогодні відвідуємо як *Coenaculum*, зведене (або ж ґрунтовно перероблене) францисканцями в XIV ст.

Поряд із місцем Останньої Вечері розташований храм Успіння, відомий теж як *Hagia Sion* — Святий Сіон. Тут християнська традиція вбачала місце, де Діва Марія, оточена апостолами, завершила своє земне паломництво. Перший храм збудовано на початку V ст., нинішня ж неороманська будівля датується початком XX ст. Варто уточнити, що на Сіоні вшановують місце, де Богородиця, заснувши, відійшла у вічність, а от місце, звідки вона була взята в небо, розташоване в Кедронській долині (т. зв. Гріб Марії). Храмом Успіння опікується католицька спільнота, а Гробом Марії — православна.

Сучасний Сіон має не лише християнські святині: юдеї особливою пошаною оточують гріб царя Давида, завжди повний паломників, хоч історики й відмовляються вбачати в цьому місці поховання великого царя (традиція походить із середньовіччя).

ВОЛОДИМИР КУСЬНЕЖ

27 ТРАВНЯ 2025

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**

Примітки

1. В епоху євусіїв тут, на думку археологів, не могло жити понад 3 тис. мешканців (пор. А. Chouraqui, *Życie codzienne ludzi Biblii*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1995, с. 34).
2. Там само.
3. Пор. О. Artus, *La géographie de la Bible*. Coll. Cahier Evangile 122, Paris, Cerf, 2003, с. 27.
4. Там само, с. 28. Усе населення Палестини становило тоді 500-600 тис. осіб.
5. А. Chouraqui, цит. вище, с. 68.
6. За L. Hurault, *Guide de Terre Sainte. Routes Bibliques. Les Chemins de la Parole*. Fayard, 1998, с. 423–427.